

HOOFDSTUK 3 GESCHIEDENIS VAN DE DAGVLINDERFAUNISTIEK IN NEDERLAND

Vlinders worden op allerlei wijzen bekeken of onderzocht. Dichters maken een gedicht over hun schoonheid, filosofen verbazen zich over hun metamorfose en wetenschappers gebruiken hen als object voor een experiment of een systematisch onderzoek. Ook zijn er veel mensen die 'alleen maar' naar vlinders kijken en genieten van hun kleuren of gedrag.

Dit boek gaat vooral over het voorkomen en de veranderingen in de verspreiding van dagvlinders in Nederland. De tak van de biologie die zich daarmee bezig houdt, heet faunistiek. Waarom komen bepaalde soorten hier wel voor en daar niet, hoe en waardoor verandert dit en hoe kunnen we de achteruitgang tegengaan en dagvlinders beschermen? Dat zijn faunistische vragen en allerlei mensen in Nederland hebben zich al gedurende een lange periode hiermee beziggehouden. De geschiedenis van de Nederlandse vlinderfaunistiek kan grofweg verdeeld worden in vijf perioden: voor 1845, van 1845 tot 1900, van 1900 tot 1930, van 1930 tot 1990 en van 1990 tot heden.

VOOR 1845

Tot 1845 had, in vergelijking met landen als Engeland, België en Duitsland, het onderzoek naar de verspreiding van dagvlinders in Nederland een laag niveau. Er werden hier wel insecten verzameld, maar in onze voornamelijk arme, agrarische samenleving gebeurde dat slechts door enkelen uit het rijkere deel van de stedelijke bevolking. In 1762 publiceerde J.C. Sepp de 'Beschouwing der Wonderen Gods in de Minstgeachte Schepzelen of Nederlandsche Insecten, naar Hunne Aanmerkelyke Huishouding, Verwonderlyke Gedaantewisseling en Andere Wetenswaardige Byzonderheden', een werk waarvan tot 1860 afleveringen bleven verschijnen. Daarnaast stonden dagvlinders relatief vaak op schilderijen van Hollandse meesters en in prentenboeken. Een voorbeeld van zo'n prentenboek is het driedelig werk 'Metamorphosis Naturalis' (fig. 1) waarin de 17-eeuwse schilder-entomoloog Johannes Goedaert systematisch onder andere de metamorfose van rups, pop tot 'Paeu-oogh' (= dagpauwoog) beschrijft en schildert. Opmerkelijk zijn overigens de vele platen waarop weliswaar een rups van een dagvlinder staat afgebeeld, maar als resultaat van de metamorfose 'slechts' een sluipwesp.

De eerste meer serieuze poging om het voorkomen van dagvlinders in Nederland te beschrijven was van Bennet en Van Olivier (1825). Toch bleef het faunistisch werk beperkt tot enkele mensen; tot serieuze samenwerking en onderzoek kwam het toen nog niet.

De vlinderverzamelingen uit deze periode hebben vanuit het oogpunt van de huidige faunistiek vooral curiositeitswaarde; vaak ontbreken bij deze vlinders de etiketten met gegevens en de meeste verzamelingen zijn helaas teloorgegaan, bijvoorbeeld door vraat van museumkevers. Daardoor konden slechts 32 waarnemingen uit deze periode in deze atlas worden gebruikt. Uiteraard stamt uit deze periode de oudste waarneming: een distelvlinder die in 1751 bij

Amsterdam gevangen is. Interessant is ook een koningspage in 1789 bij Doesburg.

VAN 1845 TOT 1900

Een belangrijke stimulans voor het vlinderonderzoek was in 1845 de oprichting van de Nederlandse Entomologische Vereniging, kortweg nev. Vlinderaars uit het hele land kwamen nu met elkaar in contact. Kort daarna, in 1851, was H. de Graaf (fig. 2) in staat het boek 'De Nederlandsche schubvleugelige insecten' als het eerste deel van de serie 'Bouwstoffen voor eene Fauna van Nederland' (onder redactie van

Figuur 1
Johannes Goedaert's 'Metamorphosis Naturalis' (1669) was een van de eerste boeken waarin de levenswijze van verschillende dagvlinders werd beschreven, zoals hier die van de grote vos (de tekst staat als kader op pag. 271).

Figuur 2
H.W. de Graaf (1823-1911) publiceerde de eerste overzichten van het voorkomen van vlinders in Nederland.

Figuur 3

P.C.T. Snellen (1833-1911).

In zijn tweedelige werk 'De Vlinders van Nederland' worden 77 dagvlinders besproken, met uitgebreide gegevens over de vindplaatsen.

J.A. Herklots) te publiceren. Hierin werd het voorkomen van alle vlinders besproken. De lijst bevat 61 soorten dagvlinders, waarvan een deel later zou komen te vervallen omdat ze niet correct gedetermineerd waren of omdat de vindplaats onjuist was. Later publiceerde De Graaf belangrijke aanvullingen; hij voegde nieuwe vindplaatsen en

negen soorten toe. Ook in deze periode werden veel vlinders niet of slecht geëtiketteerd. Bovendien waren boeken die gebruikt werden om vlinders te herkennen schaars en duur. Vaak was het onduidelijk of een vlinder correct was gedetermineerd en of deze wel uit Nederland afkomstig was en niet gekocht van een handelaar. Een bekend voorbeeld hiervan was de collectie van de heer Havelaar. Deze schreef op ieder etiket bij elke vlinder HAV HOLL, wat staat voor Havelaar uit Holland. Dat betekende echter niet dat de vlinder ook daadwerkelijk uit Nederland afkomstig was (KUCHLEIN 1993). De kroonkruidblauwtjes uit zijn verzameling staan bijvoorbeeld niet op de Nederlandse lijst omdat het kroonkruidblauwtje hier niet voorkomt.

Omstreeks 1860 groeide het aantal vlinderverzamelaars en in veel delen van Nederland werd naar dagvlinders gezocht. In de tijdschriften van de Nederlandse Entomologische Vereniging, aanvankelijk alleen het Tijdschrift voor Entomologie, vanaf 1904 ook Entomologische Berichten, stonden geregeld nieuwe gegevens over dagvlinders. Elders in dit boek wordt, bijvoorbeeld bij het gentiaanblauwtje, de grote vuurvlinder en het klein koolwitje, in een 'historisch kader' een indruk gegeven van de inhoud van deze publicaties. Hierdoor werd het mogelijk een beter overzicht te publiceren over het voorkomen van de macrovlinders in Nederland: al in 1867 publiceerde P.C.T. Snellen (fig. 3), voortbouwend op het werk dat was verzet door De Graaf, het tweedelige werk 'De vlinders van Nederland'. Naast vele micro's en nachtvlinders werden hierin 77 dagvlinders besproken met uitgebreide gegevens over vindplaatsen. In de jaren daarna werden geregeld nieuwe vindplaatsen gevonden en soorten ontdekt, zoals het donker pimperlblauwtje en de purperstreepparelmoervlinder in Limburg. Deze soorten werden in aparte 'aantekeningen' gepubliceerd en aan de Nederlandse lijst toegevoegd. Er was nu een eerste inzicht in het voorkomen van dagvlinders in Nederland.

Figuur 4

J.Th. Oudemans (1862-1934) was lange tijd president van de Nederlandse Entomologische Vereniging.

Figuur 5

D. ter Haar (1860-1905) publiceerde onder andere in 1904 'Onze Vlinders', een werk dat veel inzicht geeft over het voorkomen van vlinders aan het begin van de vorige eeuw.

Figuur 6

G.A. Graaf Bentinck (1887-1968) publiceerde tussen 1918 en 1944 veel over de Nederlandse dagvlinders.

Figuur 7

B.J. Lempke (1901-1993). Met maar liefst 179 publicaties over dagvlinders in Nederland is zijn werk van cruciaal belang voor deze atlas.

Daarna richtte Snellen zich vooral op de microlepidoptera en De Graaf op vogels; beiden overleden in 1911. (KUCHLEIN 1993).

Ondanks de toegenomen aandacht voor vlinders is het aantal waarnemingen uit deze periode dat bruikbaar bleek voor deze atlas relatief klein. Veel verzamelingen zijn verloren gegaan en bij veel vlinders ontbreken de etiketten met gegevens. Wel worden in de genoemde overzichtswerken vindplaatsgegevens vermeld, die uiteraard ook in dit bestand zijn opgenomen. De 4.337 waarnemingen uit deze periode geven een redelijk inzicht in de samenstelling van de toenmalige dagvlinderfauna.

VAN 1900 TOT 1930

Voor het onderzoek naar de dagvlinders traden ten tijde van de vorige eeuwwisseling nieuwe personen naar voren, waaronder J.Th. Oudemans (fig. 4), toenmalig president van de NEV, en D. ter Haar (fig. 5), die in 1904 'Onze Vlinders' publiceerde. In deze periode waren zij het die nieuwe vondsten publiceerden en de verspreiding van vele soorten beter in kaart wisten te brengen. Oudemans had een brede interesse in insecten. Hij heeft veel vlinderverzamelingen bijeen gebracht die anders waarschijnlijk verloren zouden zijn gegaan. Anderzijds was hij zeer kritisch op vondsten van zeldzame soorten. Doorgaans ging hij ervan uit dat het etiket niet correct was: 'soorten die hier voorkomen worden wel weer gevonden, en anders klopt de waarneming niet' was zijn motto. Ter Haar's 'Onze Vlinders' was lange tijd een van de belangrijkste Nederlandstalige vlinderboeken. In deze periode gingen meer mensen vlinders verzamelen en herkennen. Het nieuwe elan dat Heimans en Thijssse in de

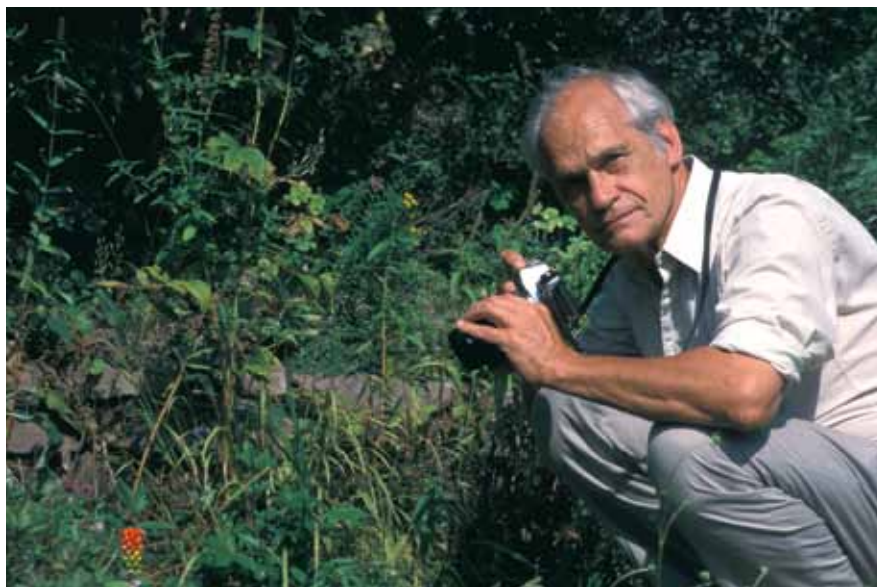
natuurbeleving teweegbrachten, lokte mensen naar buiten. Aanvankelijk was de aandacht nauwelijks op dagvlinders gericht. In bijvoorbeeld 'Uit ons krijtland' van Heimans (1911) worden geen vlinders genoemd en Thijssse's Verkadealbum 'De bloemen en haar vrienden' verscheen pas in 1934. Toch ging een groeiende groep liefhebbers, waaronder geestelijken, onderwijzers, maar ook arbeiderskinderen, vaker de natuur in en letten steeds vaker ook op vlinders. De eerste natuurbeschermingsorganisaties, de jeugdbonden en het NIVON werden in deze periode opgericht. Overigens geldt ook voor deze periode (net als voor de voorgaande) dat de meeste vlinderverzamelaars vooral de eigen collectie als doel voor ogen hadden (zie kader). Helaas is een groot deel van deze collecties door de museumkever verloren gegaan, waardoor veel kennis en gegevens zijn verdwenen.

(LEMPKE 1972).

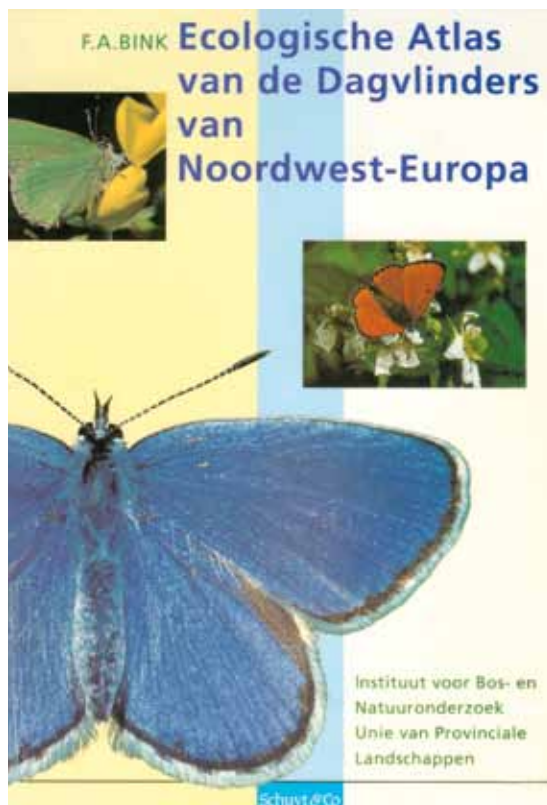
In deze periode groeide wel het aantal publicaties van waarnemingen, niet alleen in Entomologische Berichten, maar ook in bladen als 'De Levende Natuur', 'Natura' en het 'Natuurhistorisch Maandblad'. Daarnaast hadden ook andere in deze periode opgerichte tijdschriften interesse in waarnemingen van vlinders. Een goede bron van waarnemingen is bijvoorbeeld het tijdschrift 'De wandelaar in Weer en Wind'. Uit de periode tussen 1900 en 1930 zijn 9.663 waarnemingen voor deze atlas gebruikt.

VAN 1930 TOT 1990

Vanaf de jaren dertig waren het vooral G.A. Graaf Bentinck (fig. 6) en B.J. Lempke (fig. 7) die het dagvlinderonderzoek structureerden. Dit waren twee verschillende persoonlijkheden, die de overgang van de oude naar de nieuwe tijd

Figuur 8

F.A. Bink vernieuwde het ecologisch onderzoek naar dagvlinders en richtte de aandacht ook op bescherming en behoud.

Figuur 9

Dankzij de 'Ecologische Atlas van de Dagvlinders van Noordwest-Europa' kwam een schat aan ecologische gegevens beschikbaar.

symboliseerden. Bentinck was een telg uit een oud adellijk geslacht die, als vertegenwoordiger van de oude garde en vooral met toewijding en volharding, de Entomologische Vereniging van harte ondersteunde. Lempke was een onderwijzer die in de avonden vlinders bestudeerde. Hij publiceerde in de periode van 1919 tot 1988 alleen al over dagvlinders in Nederland 179 artikelen, aanvankelijk in De Levende Natuur, later vooral in Entomologische Berichten. Vrijwel in zijn eentje schreef hij de 'Catalogus van de Nederlandsche Macrolepidoptera', waarvan het eerste deel in 1936 verscheen en in de periode van 1953 tot 1970 elf supplementen. Bovendien startte hij in 1940 het trekvlinderonderzoek, waarbij allerlei mensen gevraagd werd hun

waarnemingen in te zenden. Dit was de eerste keer dat iemand er in slaagde een breed publiek voor dagvlinders te interesseren. In 1976 verscheen van zijn hand de naamlijst van de Nederlandse Lepidoptera. Graaf Bentinck overleed in 1968, Lempke in 1993.

Vanaf de jaren zestig kwam er meer aandacht voor de ecologie en de bescherming van dagvlinders. Terwijl veel vlinders verdwenen uit het agrarisch gebied, kwamen steeds meer gebieden in handen van natuurbeschermingsorganisaties als Natuurmonumenten en Staatsbosbeheer. F.A. Bink (fig. 8) van het toenmalige Rijksinstituut voor Natuurbeheer (RIN) deed onderzoek, o.a. naar de levenscyclus van de Europese dagvlinders. Hij publiceerde onder andere de 'Ecologische Atlas van de Dagvlinders van Noordwest-Europa'. Hierin zijn de eisen die de verschillende fasen (ei, rups, pop, vlinder) aan hun omgeving stellen, behandeld. Dit betekende een welkome aanvulling voor het natuurbeheer, dat tot dan toe vooral op zoogdieren en hogere planten was gericht. In 1981 startte J.G. van der Made (fig. 10) het Landelijk Dagvlinderproject van de toenmalige Landbouw Hogeschool in Wageningen. Dankzij subsidies van de Vereniging Natuurmonumenten, het Prins Bernhardfonds en het Ministerie van Landbouw en Visserij was het voor het eerst mogelijk dat iemand zich professioneel met het verzamelen van verspreidingsgegevens van dagvlinders bezighield. De vele data die op diverse plaatsen beschikbaar waren, maakten het onmogelijk dat iemand in zijn vrije tijd dit werk zou verzetten. In deze periode werd - voortbouwend op Lempke's Catalogus - veel literatuur op gegevens doorgenomen en werden collecties bekeken en aan het bestand toegevoegd. Ook werd dankzij 600 vrijwillige veldmedewerkers een schat aan nieuwe verspreidingsgegevens verzameld. In 1986 verscheen van W.H.J.M. Geraedts 'De voorlopige atlas van de Nederlandse Dagvlinders - Rhopalocera', in 1989 gevolgd door de 'Atlas van de Nederlandse dagvlinders' van M.H. Tax. Mede door deze publicaties kwam een stroom van vragen over de verspreiding van vlinders bij publiek, natuurbeheerders en beleidsmedewerkers op gang. Het Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij formuleerde het Beschermingsplan Dagvlinders in 1989. Tien jaar lang diende dit document als leidraad voor de bescherming van dagvlinders in Nederland. Vanuit het Landelijk Dagvlinderproject werd in 1983 De Vlinderstichting opgericht. Uit de periode tussen 1930 en 1990 zijn 86.765 waarnemingen voor deze atlas gebruikt.

VAN 1990 TOT HEDEN

Het aantal mensen dat zich - professioneel, als student of als vrijwilliger - bezig hield met vlinders bleef groeien tot jaarlijks zo'n 500 à 750. Het verzamelen en insturen van waarnemingen bleef doorgaan zodat meer inzicht werd verkregen in de oorzaken van de veranderingen in het voorkomen. Het aantal waarnemingen dat in de periode 1991-2001 per jaar werd aangeleverd, groeide van 55.000 in 1991 naar 113.000 in het topjaar 1995. Na deze tien jaar waarnemingen verzamelen was ruim zeventig procent van de kilometerhokken van Nederland bezocht. Op atlasblokniveau - dat wil zeggen een oppervlakte van 5x5 km - was Nederland bijna geheel vlakdekkend bekeken. Slechts één blok in de Flevopolder was onbezocht gebleven! Dit is een enorme verbetering.

ring ten opzichte van de dekking die in de jaren tachtig werd gehaald en waarop de atlas uit 1989 was gebaseerd. Bovendien verscheen in 1992 van F.A. Bink de 'Ecologisch atlas van de dagvlinders van Noordwest-Europa' (fig. 9) waarmee een schat aan informatie over de ecologie en bescherming van de Noordwest-Europese dagvlinders beschikbaar kwam.

Naast het verspreidingsonderzoek startten De Vlinderstichting, het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) en het Expertise Centrum LNV in 1990 het Landelijk Meetnet Vlinders. Over het hele land zijn zogenaamde monitoringroutes uitgezet om betrouwbare informatie over de veranderingen in aantallen dagvlinders te verzamelen. Van april tot september tellen vrijwilligers wekelijks alle dagvlinders op deze routes. Naast algemene routes waarop alle vlindersoorten genoteerd worden, zijn er inmiddels ook soortgerichte routes. Deze routes worden alleen in de vliegtijd van de betreffende soort gelopen. Dankzij dit monitoringonderzoek is een nieuwe schat aan informatie over het voorkomen en de voor- en achteruitgang van dagvlinders bijeengebracht, waarvan in dit boek verslag wordt gedaan. (VAN SWAAY 2000D, VAN SWAAY & GROENENDIJK 2005).

In 1995 kwam de eerste Rode Lijst voor dagvlinders uit. Volgens deze lijst zijn 47 soorten verdwenen, bedreigd of zeldzamer geworden: bijna 70% van de Nederlandse dagvlinders staat erop. In 2006 verschijnt opnieuw een Rode Lijst Dagvlinders, waar 48 soorten op staan.

De Vlinderstichting probeert de bescherming van vlinders steeds professioneler vorm te geven. Dat heeft onder andere

geleid tot het Herstelplan Dagvlinders en specifieke soortbeschermingsplannen, waarin per bedreigde soort de belangrijkste beschermingsmaatregelen worden opgesomd. Door middel van lesmateriaal en bijvoorbeeld het geven van informatie over vlindervriendelijk tuinieren wekt De Vlinderstichting belangstelling voor vlinders bij een groot publiek. Door al deze aandacht is het mogelijk geworden gericht te werken aan de bescherming van zowel specifieke soorten als vlinders in het algemeen.

Figuur 10

In 1983 richtte onder andere J. van der Made De Vlinderstichting op. Hier ontvangt hij de Drentse dagvlinderatlas.

VLINDERS ONDERZOEKEN OMSTREEKS 1900

Aan het begin van de vorige eeuw had het onderzoek naar het voorkomen van vlinders vooral de uitbreiding van de eigen verzameling tot doel. Een fragment van een verslag van zo'n verzameltocht staat hieronder en is van de heer Klokman uit Voorschoten (KLOKMAN 1902). Hij was op vakantie in de buurt van landgoed de Slangenburg bij Doetichem en probeerde daar de grote weerschijnvlinder te vangen. Onderstaand verhaal is in 1902 gepubliceerd in het tijdschrift 'De Levende Natuur'.

Vooruit echter moet ik u in vertrouwen meedeelen, dat ik reeds volkomen ongevoelig ben voor de verbaasde, schouderophalende Achterhoeksche boertjes, die zich niet kunnen voorstellen, dat een volwassen manspersoon met een wit 'Kerkezakje' dag in dag uit 'pannevleugeltjes' gaat vangen, hoewel ze doordrongen zijn van de grondheid der bewering, dat de apothekers de beestjes noodig hebben, om Spaansche vliegen van te maken.

Nu liep het echter de spuigaten uit. Mij bekreep zelfs de angst, dat eerbare burgerlieden, wier opinie mij niet zoo koud laat, nadat ze mij ontmoet hadden, hun wijsvinger naar hunne respectievelijke voorhoofden zouden brengen, om daarmee eenige veel beduidende kringeltjes te beschrijven; want behalve mijn gewone uitmonstering droeg ik een langen, rieten hengelstok plus een stevigen, houten dito. Ja waarlijk, mijne uitrusting geleek die van een 'modern' speerruiter van Perrols zwarte bende, voortsnellende met de zenuwachtige haast van een hond met een blikken trommel aan zijn staart gebonden. Nu was er wel geen geraasmakend voorwerp,

dat mij tot spoed aanspoorde, doch, lieve lezers, trek gerust even uw neus op, in mijn rechter jaszak stak een potje met ... rotte, Limburgsche kaas, dat, ik behoef het haast niet te zeggen, eene buitengewone attentie voor mijn neus had.

.....

Maar nu zou ik ze (= grote weerschijnvlinders) vangen, nu of nooit. Een rieten hengel kon met een metalen bus aan een stevigen, houten stok bevestigd worden, daar boven aan het netje geschroefd en dan ... maar lieve deugd, wat krompen die stokjes, toen ik ze omhoog stak in de schaduw van de stoere kinderen van het woud.

En de vlinders, er was geen smijten met de muts naar; ze vlogen tergend langzaam en statig, hoog boven mijn instrument en toonden mij hunne doorschijnende witte streep, als wilden ze zeggen: 'zo'n streep en dan nog veel dikker kwam er door uw rekening, dom menschenkind!'

Omstreeks elf uur, toen ik van het rondzeulen met de stokkencombinatie reeds hartelijk moe begon te worden en half rustend op een hoekje post vatte, had ik waarlijk nog het geluk een stoeiend paartje nabij te komen en toen ... een vervaarlijke zwaai, een lang gerekte klets op den grond, gevolgd door een krak, de stok in tweeën, doch ... in het net een mooi gaaf vrouwtje, wanhopend pogende te ontsnappen, voor ik er mij als een dolleman opgeworpen had. Spoedig maakte eene inspuiting met Ammonia liquida aan haar tegenstrubbelingen een einde en verschafte haar de noodige rust, om een waardig figuur in mijne verzameling te maken.